

DİLÇİLİK

Fərəh Niftəliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN YENİLƏŞMƏSİNƏ TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR

Açar sözlər: *dilin lüğət tərkibi, söz yaradıcılığı, neologizm, alınma sözlər*

Keywords: *vocabulary, word formation, neologism, borrowed words*

Ключевые слова: *словарный состав языка, словообразование, неологизм, заимствованные слова*

XXI əsrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında gedən dəyişikliklər müasir Azərbaycan dilində də intensiv dinamik proseslərin inkişafına səbəb olmuşdur. Dilin mövcudluğunun bütün mərhələlərində dildə yeni sözlər yaranır. Bu qanunauyğun və tarixən şərtlənən hadisədir. Sosial stabillik dövründə dilin inkişaf prosesləri tədricən cərəyan edir, dildəki dəyişmələr sistemin ayrı-ayrı, əhəmiyyətsiz sahələrini əhatə edir. Sosial sarsıntı dövründə isə dilin inkişaf prosesləri sürətlənir; uyğunlaşmağa imkan tapmayan dil dəyişmələri yığılıb qalır və bu səbəbdən xaos və qeyri-stabillik təsəvvürü yaranır. Həmin ictimai inkişaf mərhələsində dildə baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsi elmi araşdırmaların əsas vəzifələrindəndir.

Son dövrün yeni yaranan sözləri kütləvi informasiya vasitələrinin dilində geniş təqdim olunur. Bu, kütləvi informasiya vasitələrinin gündəlik hadisələrə çevik reaksiyası və onları hərtərəfli əks etdirməsi ilə izah olunur. Cəmiyyətdə gedən sosial-siyasi, iqtisadi dəyişiklik proseslərinə həssas reaksiya kütləvi informasiya vasitələrinin dilinin tədqiq edilməsini müasir dilçiliyin perspektiv istiqamətlərindən birinə çevirmişdir.

Yeni sözlərin yaranmasında əsas faktor xarici (ekstralingvistik) təsir hesab olunur. Dilin inkişafının ekstralingvistik amillərinə, ilk növbədə, ictimai-siyasi faktorlar aiddir. İctimai situasiyanın dəyişməsi ilə əlaqədar dildə qanunauyğun dəyişikliklər baş verir. Lakin lüğət tərkibinin zənginləşməsi yalnız xarici deyil, həmçinin daxili faktorlarla da tənzimlənir. Daxili faktorlara əsaslanan yeniləşmələr yeni predmet və anlayışları deyil, bundan əvvəl başqa sözlə adlandırılan, artıq istifadədə olan realiləri adlandırmaq üçün istifadə olunur. Məhz bu səbəbdən həmin sözlərin yeniliyi nəzəri cəlb etmir.

Yeni sözlərin fəal istifadəsi müasir Azərbaycan dilində sosial əhəmiyyətli proseslərdən biridir. V.İ.Koduxov «Общее языкознание» əsərində qeyd edir ki, “Bilavasitə dilin lüğət tərkibi insanların müdaxiləsi üçün açıqdır, o, konkret vahidləri dəyişməyə, müxtəlif mənşəli və yaranma üsulları müxtəlif olan sözləri seçməyə imkan verir” [5, s.144]. Yeni adlandırılmalar dilin söz yaradıcılığı sisteminin ayrı-ayrı sahələrini fəallaşdırır.

Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər nəticəsində yeni anlayışların adlandırılmasında söz çatışmazlığının yaranması həm məlum sözyaratma elementlərinin yeni birləşmələrindən, həm də köhnə sözlərdən istifadəni zəruri edir. Yeni realilər çoxdan məlum olan leksik vahidlərlə adlandırılır. İnnovasiyalar yeniləşmə prosesində iştirak edən dil elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranır. Bu, leksik korpusun və bütöv dil sisteminin inkişafını təmin edir. Leksik yenilənmənin tədqiqi innovasiyanın dilin bütün səviyyələrini əhatə edən dil hadisəsi olduğu fikrini söyləməyə imkan verir.

Məlumdur ki, neologizmlər söz yaradıcılığı və semantik derivasiya, həmçinin başqa dillərdən alınmalar nəticəsində əmələ gəlir. Külli miqdarda alınmaların müasir Azərbaycan dilinə axını həmin sözlərin mənimsənilməsində müəyyən problemlərin yaranmasına səbəb olur. Hazırkı mərhələdə insan fəaliyyətinin demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edən ingilis mənşəli alınmalar dilimizdə üstünlük təşkil edir. Bundan əlavə, Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri çərçivəsində türk dilinin təsiri nəticəsində lüğət tərkibinin inkişafında yeni dil-danışıq vərdisləri və alınmaları müşahidə olunur. Son zamanlar ərəb və fars mənşəli sözlərin dildən çıxarılaq türk dilindən alınma sözlərlə əvəz edilməsi prosesində müəyyən ziddiyyətlər mövcuddur. Hər iki dildə ortaq işlənən bəzi söz və ifadələrdə mənə fərqlərinin olmasına baxmayaraq onların türk dilində daşdığı mənaya uyğun işlədilməsi hallarına rast gəlinir ki, bu da anlaşılmaqlığa gətirib çıxarır.

Neologizmlərin mənimsənilməsi ilə bağlı müəyyən işlər görülsə də, bəzən zərərli meyllər də özünü göstərir. Belə ki, uzun müddətdən bəri dilimizin lüğət tərkibində mövcud olub tələbatı ödəyən, hamı tərəfindən anlaşılan sözlər heç bir əsaslı səbəb olmadan dildə çətin mənimsənilən əcnəbi sözlərlə əvəz olunur, yaxud dilimizin lüğət tərkibində uzun müddətdən bəri hamı tərəfindən anlaşılan ərəb-fars mənşəli sözlərin mənimsənilməyən sözlərlə birgə dildən çıxarılması hallarına rast gəlinir. Həmin sözlər bəzən heç də Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna uyğun gəlməyən sözlərlə əvəz olunur. Doğrudur, sonradan bu sözlərin müəyyən qismi zərurət nəticəsində dilimizə qayıdır.

M.Şirəliyev göstərirdi ki, istilahlər xəlqi olmalıdır, mümkün olduğu qədər xalq dilindən alınmalıdır. Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibindəki neologizmlər artıq mənimsənilmişdirsə, dildə saxlanılmalıdır. Elmlə, mədəniyyətlə bağlı sözlər rus dilindən, eləcə də Avropa dillərindən alınma bilər, lakin bunlar xalqın başa düşəcəyi şəkildə və elmi əsaslar üzərində qurulmalıdır [3, s.168]. Əlbəttə, bu fikir əsasən keçən əsrdə yaranan yeni sözlərə aid idi.

Yeni əsrdə dilimizə neologizmlərin keçmə yolları da fərqlidir. “Müstəqillik illərində Avropa xalqları ilə yaxınlaşma, elmi, mədəni qarşılıqlı əlaqələr Azərbay-

can dilinin lüğət tərkibinə də öz təsirini göstərmiş, söz alınmasının vasitəsiz sistemi fəallaşmışdır. Əgər Sovet dönməndə Avropa alınmaları rus dili vasitəsilə keçirdisə, müstəqillik illərində Azərbaycanla Avropa arasında birbaşa əlaqələrin intensivləşməsi ilə əlaqədar Avropa dillərindən birbaşa Azərbaycan dilinə sözlər keçməyə başladı” [2, s.92].

Alınma sözlərdən dilin öz sözləri, həmçinin dildə olan başqa alınma sözlərlə paralel istifadə edilməsi, onların semantik eyniliyi ekstralinqvistik amillərlə bağlıdır. Belə işlənmə daha çox müvəqqəti səciyyə daşıyır. Zaman keçdikcə, paralel işlənmən sözlərdən biri köhnəlir, işləklilik dərəcəsini itirir (məsələn: olay-hadisə). Başqa bir hal da mümkündür. Paralel işlənmən sözlərdən birinin semantikasında dəyişmə baş verir. Semantik diferensiasiya hər iki sözün dildə qalmasına imkan yaradır.

Sözalma prosesi mürəkkəb və çoxcəhətli hadisədir. Bu prosesdə alınma sözlər dəyişməz qalmır, obyekt dilin fonetik, qrammatik və semantik sistemə tabe olur. Obyekt dil alınma sözləri qəbul edərkən onları özünəməxsus şəkildə mənimsəyir, bir növ həmin sözləri yenidən yaradır. Yeni alınan sözün mənimsənilməsi uzun müddətli proses kimi davam edir, mənbə və obyekt dillərin genetik qohumluğu, strukturu, alınma leksik vahidin işlənmə tezliyi, alınmanın dildə işlənmə müddəti kimi dil hadisələri süzgəcindən keçir. Qeyd etmək lazımdır ki, heç bir dilin ünsürü zorla digər bir dilə keçmir. Bu ünsürlər onlara tələbat olanda dildə özələrinə yer alır. Alınmalar dilin inkişaf prosesinin məhsuludur. Onlar dilin zənginləşməsi vasitəsi olsa da, alınmanın ədəbi dilə mənfi təsirləri də nəzərə alınmalı və bu cür təsirlər ya tamamilə aradan qaldırılmalı, ya da minimallaşdırılmalıdır. Unutmaq olmaz ki, dil tarixi inkişaf prosesində tənzimlənilir, zənginləşir və belə zənginləşmə prosesində ədəbi dil normaları da qorunur.

Lüğət tərkibinin inkişafını müxtəlif illərdə tərtib olunmuş lüğətlərin sözlüyünü müqayisə etməklə müəyyənləşdirmək olar. “Müstəqillik illərində çap olunmuş ilk orfoqrafiya lüğəti 2004-cü ildə nəşr olunmuşdur. Bu lüğət müstəqillikdən əvvəlki illərdə çap olunmuş sonuncu – 1975-ci ildə çap olunmuş “Orfoqrafiya lüğəti”ndən fərqli olaraq 80 minə yaxın sözdən ibarətdir və 30 minə yaxın yeni sözü əhatə etmişdir. Lüğətdə verilmiş sözlər bir çox xüsusiyyətlərinə görə əvvəlki ilin lüğətində verilmiş sözlərdən seçilir. Bu fərqlər yeni sözlərin yaranmasında, quruluşunda, mənasında, mənə qruplarında və s. formalarda özünü göstərir. Bu lüğətdə sözlərin sayı artdığından təbii olaraq yeni quruluşlu sözlərin də sayında artımı görmək mümkündür” [1, s.18]. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi qloballaşan dünyanın reallığını əks etdiriyindən yenilənmə prosesi köhnəlmə ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməlidir. Yeni leksika dilin müəyyən inkişaf mərhələsində iki sinxron zaman kəsiyinin müqayisəsi yolu ilə yaranır.

Yeniləşmənin leksik, söz yaradıcılığı, frazeoloji, qrammatik səviyyələrin qarşılıqlı əlaqəsi kimi tədqiqi neologizmlər barədə olan fikirləri dərinləşdirir və elmdə yeni istiqamət formalaşmaşdırır və neologizmə ənənəvi olaraq dilin lüğət tərkibinin hadisəsi kimi deyil, daha geniş – bütövlükdə dil sisteminin fenomeni kimi yanaşılması fikrinin yaranmasına imkan yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Ağammədova F.R. Müstəqillik illərində dilimizə daxil olmuş yeni sözlərin quruluşca növləri (1991-2016-cı illər). Müasir dilçiliyin aktual problemləri. Beynəlxalq konfransın materialları. SDU, 2016.
2. Mahmudova Q.Ç. Türk dillərində söz və termin yaratma prosesinə bir nəzər. Terminologiya məsələləri. №1 «Elm və təhsil» Bakı-2014.
3. Şirəliyev M.Ş. İstilahlar yaradılmasında əsas prinsiplər. Dil institutunun əsərləri, B.,Azərbay. SSR EA nəş., I c., 1947.
4. Брагина А.А. Неологизмы в русском языке .М.,1973.
5. Кодухов В.И. Общее языкознание. М., 1974.

Summary

Factors Contributing to the Renewal of the Modern Azerbaijani Vocabulary

The paper examines the factors contributing to the creation of new words in the Azerbaijani language. External factors play an important role in vocabulary enrichment. New realities make new names in the language. It is mostly observed the flow of words of English origin, as well as Turkish. In the replacing process of Arabic and Persian words with Turkish, there are some inaccuracies, even though these languages have a common root, most words have semantic differences. It is stressed in the paper that new word, that appears at some point of language development should be studied synchronously.

Резюме

Факторы влияющие на обновление словарного состава современного азербайджанского языка

В статье рассматриваются факторы способствующие появлению новых слов в азербайджанском языке. Существенная роль в развитии словарного состава отводится влиянию внешних факторов. Новые реалии вносят в язык свои наименования. В основном, наблюдается поток слов английского происхождения, а также сильное влияние турецкого языка. В процессе замены слов арабского и фарсидского происхождения турецкими возникают некоторые неточности, так как несмотря на то, что эти языки имеют общий корень, многие слова имеют семантические различия. В статье подчеркивается, что новая лексика появившаяся на определенном этапе развития языка, должна рассматриваться путем сравнения двух синхронных срезов.

Rəyçi: prof. A.Y.Məmmədov